

наносіліся для таго, каб паказаць прыналежнасць аўтара да хрысціянскага веравызнання, у пераважнай большасці выпадкаў, да праваслаўя. Найбольшая колькасць крыжоў знаходзіцца ў алтарнай частцы і на паўднёва-ўсходнім слупе, дзе змяшчаўся клірас Спаса-Праабражэнскай царквы. Акрамя таго, што выявы крыжоў самі па сябе ўяўляюць сімвал хрысціянскага веравызнання, фактам свайго нанясення яны маглі перадаваць нешта іншае. Магчыма, яны прыраўноўваліся да памінальных або, увогуле, да малітоўных надпісаў. Іх маглі наносіць людзі, якія былі непісьменнымі, але жадалі пакінуць малітоўны надпіс або сведчанне сваёй прысутнасці ў храме. Аднак і пісьменныя людзі нанясенне крыжа маглі прыраўноўваць да малітвы. Нездарма сярэднявекавыя пісьмовыя дакументы, у прыватнасці, граматы на бяросце і пергаменце, пачынаюцца з крыжа, які абазначаў пачатак малітвы («У імя Айца і Сына і Святога Духа»). Такім чынам, на нашу думку, большая колькасць крыжоў-графіці Спаса-Праабражэнскай царквы звязана з патрэбай перадаць сваю малітву з дапамогай нанясення крыжа.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Калечыц, І. Л. Людзі і пачвары, кошкі і птушкі: рысункі-графіцы ў полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве / І. Л. Калечыц // Беларус. гіст. часопіс. – 2013. – № 5. – С. 25–31.
2. Калечыц, І. Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І. Л. Калечыц. – Мінск : Беларус. навука, 2011. – 271 с.
3. Корніенко, В. В. Корпус графіці Софії Кіўскай (XI–початок XVIII ст.) / В. В. Корніенко. – К. : Горобець, 2010. – Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – 2010. – 272 с.
4. Медынцева, А. А. Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XVI веков / А. А. Медынцева. – М. : Наука, 1978. – 311 с.

SUMMARY

Eight main types of these crosses are identified. These are four pointed crosses, crosses, inscribed in a circle, the cross of Calvary, blossoming crosses, crosses decorated in the middle, crosslets, six-pointed cross and the crosses that adorn the symbolic images of churches. The images found in Polotsk Transfiguration Church, have correspondences in other ancient temples. For example, they are in the Novgorod and Kiev Saint Sophia Cathedral. The author concludes that the crosses could be applied to the wall not only as a Christian symbol, but they could be equated illiterate people to a prayer or evidence of the presence in the temple at a certain time.

Паступіў у рэдакцыю 13.04.2015 г.

УДК 94(470):2(=11/=8)

З. І. Канапацкая,

кандыдат гістарычных навук, дацэнт,

дактарант кафедры гісторыі Беларусі і славянскіх народаў БДПУ

БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ – УДЗЕЛЬНІКІ ВЫЗВАЛЕННЫХ ПАЎСТАННЯЎ (КАНЕЦ XVIII–XIX ст.)

У выніку падзелаў у канцы XVIII ст. пала пад ударамі суседзяў Рэч Паспалітая – тая дзяржава, якой верай і праўдай служылі беларускія татары і іншыя народы. Барацьба за адраджэнне страчанай незалежнасці супраць чужаземнага прыгнёту аб'ядноўвала прадстаўнікоў розных народаў колішняга жыхарства шматнацыянальнай дзяржавы. Нягледзячы на спробы захопнікаў пасварыць іх, супрацьпаставіць адзін аднаму, традыцыі адзінства, усведамленне агульнасці лёсу жылі ў людзях, зберагаліся доўгі час. Прычым выразна гэтыя ўяўленні захоўваліся ў свядомасці шляхты – беларускай, польскай, літоўскай, татарскай, балта-нямецкай. Памяць аб гераічным мінулым, аб багатай велічы зняслаўленай радзімы гуртавала іх незалежна ад становішча. Нездарма царскі ўрад заўсёды лічыў шляхту, асабліва дробнапамесную і беззямельную, галоўным сваім праціўнікам. Такім чынам, патрыятычную пазіцыю займала большасць шляхты і часткова сялянства.

У перыяд падзелаў Рэчы Паспалітай татары прымалі ўдзел ва ўсіх выступленнях, накіраваных на вызваленне краіны. Яны не шкадавалі свайго жыцця і змагаліся на баку Т. Касцюшкі, на барыкадах паўстанцаў 1830–1831, 1863–1864 гг. разам

з іншымі народамі краіны. У дакументах таго часу захавалася паведамленне, «што народ татарскі праз трох пасланых ад яго дэпутатаў даводзіў да правінцыяльнай сесіі Вялікага Княства Літоўскага, што як і ў Варшаве, так і ў правінцыях, адважныя яго салдаты, сабраўшыся да сваіх імамаў, прысягалі на Каране бараніць караля, Бацькаўшчыну і Канстытуцыю» [6, с. 68]. Вядомыя сваімі подзвігамі і ўмельствам у баях як радавыя воіны, так і камандзіры. Гэта перш за ўсё генералы Юсуф Беляк, Якуб Ясінскі, які загінуў пры абароне Варшавы ў лістападзе 1794 г. Вядомасць атрымалі і іншыя афіцэры: палкоўнік Самуэль Улан, капітаны Самуэль Беляк (сын праслаўленага генерала), Давыд Крычынскі, што змагаліся за свабоду і незалежнасць сваёй Бацькаўшчыны падчас паўстання 1830–1831 гг. Да нашых дзён захавалася перапіска паміж кіраўніцтвам паўстання ў Вільні і імамам мячэці ў Даўбучышках, Давыдам Александровічам. У адным з лістоў, напісаным 21 красавіка 1831 г., кіраўніцтва паўстання заклікала Д. Александровіча «прыкласці ўсе намаганні для хутэйшага аб'яднання братоў-татар з групы паўстанцаў», якія адносіліся ў большасці да мусульман. У другім лісце знаходзім, што татары, змагаючыся з ворагамі

Айчыны, выступілі «ў абарону свабод, зафіксаваных прывілеямі вялікіх літоўскіх князёў, паважаных татарскімі ханамі» [4, с. 137].

Тры дзесяцігоддзі, што мінулі з часу паражэння паўстання 1830–1831 гг., і да паўстання 1863 г. не паўплывалі істотна на самасвядомасць татар. Нягледзячы на палітыку русіфікацыі, што праводзілася царызмам на далучаных землях, большасць татар лічыла сябе шляхтай-мусульманамі і працягвала ўдзельнічаць у барацьбе за незалежнасць. У асяроддзі беларускіх татар адзначаліся юбілеі смерці народных герояў, з сумам узгадваліся тыя часы, калі татарскія палкі змагаліся пад штандартамі Рэчы Паспалітай. Частка салдат татарскіх палкоў пасля паражэння паўстання Т. Касцюшкі эмігрыравала ў Турцыю. У 1796 г., паводле звестак П. Бараўскага, у Філіпоўцах, у турэцкай Валахія сярод польскіх эмігрантаў знаходзілася значная група беларускіх татар. Тут былі падпалкоўнік С. Карыцкі, ротмістры С. Сабалеўскі, Я. Бараноўскі, А. Мелех, амаль 20 паручнікаў, падпаручнікаў і харунжых, некалькі дзясяткаў салдат з палкоў Авангарднай аховы. Мусульманскія эмігранты найчасцей шлі на службу ў султанскую армію або становіліся асаднікамі на тэрыторыі Валахія і Дабруджы. Многія з іх былі звязаны з польскай эміграцыяй, вялі работу на карысць сваёй Радзімы як эмісары, кур'еры, або ваюючы са зброяй у руках з акупантамі на Каўказе, у Італіі і Францыі.

Адзін з такіх эмісараў (М. Ахматовіч) аб'язджаў польскія двары ва Украіне і заклікаў да паўстання супраць захопнікаў. Падчас нелегальных сходак змоўшчыкаў ён часта з пэўным беларускім акцэнтам усхвалявана казаў: «У сталіцы Зыгмунда тлее падземны агонь, кіпіць лава і неўзабаве яна разалеецца па ўсіх польскіх і літоўскіх землях. Так хоча Алах, інакш быць ня можа. Паўстань жа люд Божы!» [5, с. 245]. Тым не менш падзеі 1863 г. з'явіліся нечаканасцю для ўсёй татарскай супольнасці. Толькі некалькі дзясяткаў татар уступілі ва ўзброеныя паўстанцкія атрады. Найбольшая колькасць татараў змагалася на Сувальшчыне і Падляшшы, на тых тэрыторыях, дзе пражывала большасць татараў. У перыяд паўстання асабліва важна змагаліся прадстаўнікі заможных і вядомых татарскіх родаў. Так, Адам Туган-Бараноўскі, па ўспамінах сучаснікаў, прымаў актыўны ўдзел у студзеньскім паўстанні на Сувальшчыне. Ён збіраў грошы для паўстанцаў, дабываў зброю і боепрыпасы ў Прусіі і дастаўляў іх у лагер паўстанцаў. Другі прадстаўнік роду – Юзэф Туган-Бараноўскі змагаўся ў атрадзе Любіча і загінуў у баі пад мястэчкам Жыгіморы. Яго брат Самуэль быў капітанам царскіх войск, камандаваў у 1863 г. паўстанцкім атрадам на Навагрудчыне. Яшчэ адзін прадстаўнік гэтай сям'і – Мацей Туган-Бараноўскі за ўдзел у паўстанні правёў шмат гадоў на сібірскай катарзе. Пасля вяртання ён заняўся даследаваннем мінулага беларускіх татар і да канца жыцця заставаўся прыхільнікам узброенай барацьбы з царызмам.

Драматычным быў лёс Рамуальда Смольскага – удзельніка паўстання 1863 г., які пражыў доўгае жыццё і памёр у Наваградку ў 1926 г. У лісце да старшыні таварыства ветэранаў А. Васілеўскага ён паведамляў пра свой удзел у паўстанні на Сувальшчыне: «У Сувальскай губерні, у Марыямпальскім павеце служыў пад камандаваннем Караля Яш-жэмбскага. 2 лютага 1864 г. наш атрад амаль увесь загінуў у бітве з рускімі гусарамі. Жывымі засталіся я і мой паранены таварыш Адам Пілецкі. Служыў таксама ў атрадзе Сузіна, які таксама быў вынішчыны рускімі пад Стажкам (Сенненскі павет Сувальскай губерні – З. К.). Камандзір таксама загінуў. Я быў паранены ў правую нагу. Некаторы час служыў у Ковал-Ваўры, дзе атрымаў званне афіцэра Аўгустоўскага ваяводства. Ваявода Акорд нас, двух татар – мяне і Аляксандра Бучацкага – узяў для сваёй аховы і суправаджэння. Мы служылі верна, пасля паўстання ваявода Акорда эмігрыраваў у Прусію. Мы, два татарыны, трапілі ў кіпцюры жорсткіх маскалёў. Нас пасадзілі ў турму, Ваенна-следчая камісія выбівала з нас паказанні аб месцы знаходжання ваяводы Акорда, але нічога не дабілася» [8, с. 51–52].

Сапраўдную трагедыю перажылі ў 1863–1864 гг. татарскія афіцэры, што служылі у расійскіх атрадах, змагаючыся з паўстанцамі. Выхаваныя на традыцыях сімпатыі да былой сваёй краіны – Рэчы Паспалітай, але звязаныя прысягай царскаму ўраду, сэрцам яны былі на баку супраціўлення. Сучаснікі адзначаюць, што татары-вайскоўцы паводзілі сябе прыстойна не толькі ў адносінах да татарскага насельніцтва, але і да ўзятых у палон паўстанцаў. Яшчэ ў міжваенны перыяд (1918–1939 гг.) навагрудскія мусульмане апавядалі пра татарына-афіцэра расійскага войска, якому паміраючы змяляк-паўстанец уручыў спіс удзельнікаў супраціўлення, наказваючы знішчыць. Афіцэр той добрасумленна выканаў даручэнне свайго земляка.

Нягледзячы на тое, што ў атрадах паўстанцаў змагалася нешматлікая група татараў, аднак уся татарская супольнасць адносілася зычліва да паўстання. Татары забяспечвалі паўстанцаў жывінаю, перавозілі зброю, інфармавалі пра знаходжанне расійскіх войскаў, хавалі паўстанцаў з разбітых атрадаў. Татарскія ўраднікі і афіцэры на царскай службе папярэджвалі сваіх знаёмых-беларусаў і палякаў аб рэвізіях і арыштах. Адзін з удзельнікаў паўстання 1863 г. Эдвард Чарніцкі ўспамінаў няўдалую рэвізію расійскіх жандармаў у сваім доме: «Шукалі ўсюды паперы, зброю і г. д. Ускрывалі мэблю, падушкі, пярыны, высыпалі вазоны, але нічога не знайшлі, бо нас папярэдзілі за некалькі хвілін. А дзякаваць за тое мы павінны чалавеку, які, хаця і татарын па паходжанні, быў найлепшым палякам. Гэта быў пан Аляксандр Крычынскі, чалавек тагачаснага шляхецкага кшалту. Пасля рэвізіі, аднак, у мяне забралі пашпарт і стыпендыю і пасадзілі ў турму, дзе я сядзеў да 15 кастрычніка, пасля чаго зачыталі мне прыгавор, што падазраюся ва ўдзеле

ў паўстанні і яго арганізацыі. І хаця пры рэвізіі нічога не знайшлі, аднак, у адпаведнасці з 5 артыкулам Кодекса, мяне саслалі на вольнае пасяленне ў Сібір» [5, с. 266–267].

Царскія ўлады не толькі за такія, але і за значна драбнейшыя ўчынкі маглі вельмі жорстка пакараць сваіх татарскіх падданных. За выкананне гімна «Polska nie zginela» (Яшчэ Польшча не загінула) у прысутнасці праводзячых рэвізію расійскіх афіцэраў сям'я Рызвановічаў была пакарана штрафам у памеры 4000 залатых рублёў. Каб заплаціць штраф, яны вымушаны былі прадаць маёнтак.

Пасля падаўлення паўстання на татарскіх патрыётаў пасыпаліся прыгаворы, спагнанні і канфіскацыі маёмасці. Так, Стэфан Крычынскі, прыгавораны да смяротнага пакарання гродзенскім судом, быў памілаваны і сасланы ў Сібір. Такі ж лёс напаткаў і Амурата Ахматовіча. З катаргі ён вярнуўся пешшу да роднай Студзянкі на Падляшша толькі пасля абвяшчэння амністыі ў 1878 г. Аляксандр Буцацкі, пасаджаны ў турму ў апошні перыяд паўстання, не выдаў сваіх таварышаў па зброі. Капітан расійскай арміі Самуэль Буцацкі за ўдзел у паўстанні ўстаў перад ваенным трыбуналам, але загінуў пры таямнічых абставінах да заканчэння працэсу.

Расійскія ўлады каралі таксама за аказанне дапамогі. Часцей за ўсё высокім грашовым штрафам. Часам каралі цэлыя мусульманскія абшчыны. У адным з захаваных дакументаў гаворыцца, што ў мястэчку Відзы татары пасялілі атрад паўстанцаў каля сваёй мячэці. За гэты ўчынак расійскія чыноўнікі пакаралі блізкіх мусульман, адабраўшы ў іх частку зямель, якія належалі мясцовай мячэці. Татары са Слоніма, асцерагаючыся рэпрэсій за ўдзел у паўстанні, пачалі эміграваць у Турцыю. Але, як адзначае гісторык Джаміль Александровіч, эміграцыя ў асманскія краіны не ўдалася. Калі вялікая колькасць татарскіх сямей пачала рыхтавацца пакінуць краіну, прадаваць землі, разлічвацца з даўгамі, прыйшло паведамленне, што першая група эмігрантаў вяртаецца назад. Дж. Александровіч лічыць, што галоўная прычына няўдачы ўсіх эміграцыйных рухаў сярод татарскага насельніцтва ў XIX ст. была далёка зайшоўшая паланізацыя і беларусізацыя гэтай этнічнай групы. Татары, не ведаючы турэцкай мовы, не маглі і не жадалі прызвычавацца да жыцця ў межах Турэцкай імперыі. Аднаго рэлігійнага фактару аказалася недастаткова [1, с. 25–26].

Пасляпаўстанцкія рэпрэсіі не абмінулі татарскае насельніцтва Беларусі. Татараў, разам з іншай шляхтай, пазбавілі права набываць зямельную маёмасць, канфіскавалі агнястрэльную зброю, наладзілі разнастайныя плацяжы, увялі абмежаванні пры выездах, забаранілі на польскай мове рабіць надпісы на надмагільных плітах, а таксама выкарыстоўваць польскую мову падчас набажэнства ў мячэцях.

Асабліва цяжкай для татарскай шляхты была забарона набываць нерухомасці. Даведзеныя да галечы татары паслалі царскаму ўраду петыцыю аб ўраўнаванні іх у правах з расійскім насельніцтвам, вяртанні адабранай зямлі і зброі, адмене ваеннай кантрыбуцыі, аб вызваленні ад плацяжоў на будаўніцтва праваслаўных цэркваў. Расійскі ўрад, каб пасварыць мусульман з каталіцкім насельніцтвам і зрабіць з іх лаяльных падданных, прыслухаўся да некаторых іх просьбаў. Так, татарам было пакінута права набываць зямлю ў заходніх губернях (зямля былога ВКЛ – З. К.), за выключэннем тых маёнткаў, якія падлягалі прымусовому продажу.

Вызваленчыя паўстанні і ўдзел у іх беларускіх татар – адна з самых трагічных і, разам з тым, гераічных старонак іх гісторыі. Яны пацвердзілі правільны кірунак выпрацоўкі нацыянальнай самасвядомасці: падтрымка і дапамога іншым народам у барацьбе з тыраніяй і захопамі не выключае, а заўжды ставіць на першае месца змаганне за лепшую долю сваёй краіны.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Александрович, Дж. Литовские татары / Дж. Александрович // Известия общества обследования и изучения Азербайджана. – 1926. – № 6.
2. Александрович, Дж. Литовские татары как часть тюркского Востока / Дж. Александрович // Известия общества обследования и изучения Азербайджана. – 1927. – № 4.
3. Мухлинский, А. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар / А. Мухлинский. – СПб., 1857.
4. Думін, С. Беларускія татары. Мінулае і сучаснасць / С. Думін, І. Канапацкі. – Мінск, 1993.
5. Borawski, P. Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej / P. Borawski. – Warszawa, 1986.
6. Гришин, Я. Польско-литовские татары. Взгляд через века / Я. Гришин. – Казань, 2000.
7. Байрам: часопіс Беларускага грамадскага згуртавання татар «Зікр уль Кітаб». – 2002. – № 43.
8. Гришин, Я. Польско-литовские татары (наследники Золотой Орды) / Я. Гришин. – Казань, 1995.
9. Mosicki, H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi / H. Mosicki. – Wilno, 1911.

SUMMARY

The article dedicated to the problem of participation of Tatars in the liberation uprisings end of XVIII–XIXth cc. Belarusian Tatars have served in the army from of Grand Duchy of Lithuania since the Gedymin rule. In XVIII century they were continued to serve in Lithuanian army and Polish army as well. Being professional soldiers, Tatars took part in all military operations of the second part of XVIII century – the beginning of XIX century, opposed the Rech Pospolitaya, which the swore. There were many representatives of ancient Tatars families, such as: Azulevich, Ahmatovich, Belyaki, Tugan-Baranovski, etc., who took part in political events, connected with the division of the Rech Pospolitaya (1772, 1793 i 1794.), the war in 1812 and the uprising in 1830–1831. In spite of Russification polycy, conducted by tsarism on the annexed territories, the majorite of Tatars considered themselves as Muslims gentry and continued to take part in struggle for independence.

Паступіў у рэдакцыю 10.11.2014 г.